

حق نظاره و حق جلوه در سیمای شهر اسلامی^۱

تاریخ دریافت: ۲۱ تیر ۱۳۹۶
تاریخ پذیرش: ۳۰ اردیبهشت ۱۳۹۷

بهمن ادیب‌زاده^۲

دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی

کلیدواژگان: حق جلوه، حق نظاره، حق استیفا، حق تمتع.

چکیده

هر شهروندی حقوقی دارد و شهروند اسلامی از این حقوق مستثنی نیست. این مقاله، که پیش‌درآمدی برای روشن کردن «حقوق جوارح» به منزله یکی از «حقوق فطری» شهروند اسلامی است، به استناد رساله حقوق امام سجاده^(ع) نگارش شده است. به دلیل وسعت ابعاد حقوق جوارح، در این مقاله تمرکز بر روی «حق چشم»، به منزله یکی از جوارح، با هدف کاربردی کردن آن در نظام معماری و شهرسازی کشور است. سیمای شهر اسلامی نه تنها باید پاسخ‌گوی حق دیدن یا نظاره باشد؛ بلکه باید بستری برای جلوه باشد. آنچه از شهر با حق چشم در تماس است، سیمای شهری است، و سیمای شهر مخلوق رابطه‌ای نظام‌مند میان «حق جلوه» و «حق نظاره» است و از این رو آموزه‌های اسلامی، در رعایت حق جلوه و نظاره، که بنیان اصلی در تدوین احکام و حقوق ناظر بر سیمای شهر اسلامی است، در این نگارش مورد نظر خواهد بود.

اینکه حق جلوه و نظاره چگونه، در کجا، و به چه میزان بروز و ظهور کند از تعریف حدود و صغور آن بر اساس حق استیفا و حق تمتع به

دست می‌آید، می‌توان گفت سیمای شهر اسلامی مطلوب از تعادل و ارتباط منطقی میان جلوه و نظاره با رعایت حق استیفا و حق تمتع به دست خواهد آمد. و اگر در ایجاد این نظام حقوق شهری موفق عمل شود، نه تنها بر کالبد شهر، بلکه بر روابط اجتماعی و فرهنگی و... نیز تأثیر مثبت خواهد داشت.

مقدمه

احصاء حقوق جلوه و نظاره، بدون توجه به حق استیفا (به معنی استفاده حداکثری از قابلیت‌های وجودی هر چیز یا هر شخص) و حق تمتع (به معنی بهره‌مندی و نفع بردن از شخص یا چیزی بر اساس حدود و شرایط مشخص)، ممکن نخواهد شد.^۳

در حال حاضر مقالات زیادی در خصوص شهر و خانه اسلامی نوشته می‌شود؛ لیکن وضعیت شهرسازی و معماری جامعه کمتر نشانی از تأثیر عملی این پژوهش‌ها در حوزه معماری و شهرسازی دارد. عوامل متعددی می‌تواند دلیل این امر باشد؛ لیکن بدون هیچ شبهه‌ای یکی از دلایل آن است که حقوق فطری انسان و شهر در پژوهش‌ها

۱. این مقاله محصول جنبی مبانی نظری سلسله مطالعات تدوین ضوابط ومقررات نمای ساختمان‌های شهر تهران است که به ابلاغ ضوابط و مقررات انضباط نما، و نیز نظم نما (در شرف ابلاغ) انجامیده است. مقاله پیش رو دایر بر گام نخست مطالعات یادشده در سال‌های ۱۳۹۱ تا ۱۳۹۳ (کارفرما: معاونت معماری و شهرسازی شهرداری تهران، مشاور: دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی) به سرپرستی نگارنده است.

2. B-adibzadeh@sbu.ac.ir

۳. نک: ناصر کاتوزیان، مقدمه علم حقوق.

پرسش تحقیق

در سیمای شهر اسلامی میزان و حدود حق چشم (حق جلوه و حق نظاره) چیست؟

و پیشنهادهای عملی به روشنی تبیین نشده است. این مقاله پیش درآمدی است در خصوص حقوق فطری انسان و ضوابط معماری و شهرسازی شهر اسلامی و سؤالاتی در این زمینه در آن مطرح می‌شود.

هرچند از آثار امام چهارم شیعیان صحیفه سجادیه شناخته شده است، ولی رساله‌ای تحت عنوان رساله حقوق حضرت سجاده^(ع) به ایشان منسوب است. در این رساله ۵۰ حق به همراه سلسله مراتب آن‌ها برشمرده شده است و از میان آن‌ها هفت حق متعلق به جوارح آدمی است. حقوق جوارح پس از حق خداوند و حق نفس در مرتبه سوم هستند که این امر اهمیت این حقوق را می‌رساند. در رساله حقوق امام سجاده^(ع) آمده است:

بدان، خدایت رحمت گنبد، که خدا را بر تو حقوقی است که در هر حرکتی که صورت دهی و هر سکونی که بر آن بمانی و به هر جایی درآیی و هر اندامی را بجنبانی و هر وسیله‌ای را به کارگیری تو را فراگرفته است و پاره‌ای از آن حقوق مهم‌تر و بزرگ‌تر از پاره‌ای دیگر است. بزرگ‌ترین حقوق که خداوند تبارک و تعالی برای خویش بر تو واجب کرده «حق الله» است که ریشه تمام حقوق است و دیگر حقوق به جمله از آن منشعب شده است. آنگاه حقوق تو را، از سر تا پایت، به تفاوت اندام‌هایت بر خود واجب ساخته است. پس برای چشمت بر تو حقی قرار داده و گوش را بر تو حقی نهاده و برای زبانت حقی و برای پایت بر تو حقی است و برای دستت حقی و برای شکمت بر تو حقی و برای عورتت نیز بر تو حقی (تعیین فرموده است). این هفت اندام توست که با آن‌ها کار می‌کنی. آنگاه (خداوند) عز و جل برای اعمالت نیز بر تو حقوقی مقرر داشته،...^۴

در رساله حقوق امام سجاده^(ع) سلسله مراتب حقوق به تفصیل بیان شده است. این حقوق از حق خداوند شروع می‌شود، به حق نفس، حق جوارح بر انسان، حق اعمال، و حق دیگران می‌رسد. یکی از حقوق جوارح حق چشم است. بدیهی است چنین حقوقی تکالیفی را در برابر خود دارد. احکام شهرسازی درواقع ناظر به همان تکالیف هستند که حدود و صغور مشخص دارند و در بستر حق استیفا و حق تمتع قابل تعریف هستند. مجموعه‌ای از این احکام در بخش پایانی این نوشتار آورده شده است.

حق نظاره یکی از حقوق فطری و حق چشم یکی از حقوق جوارح است. سیمای شهر اسلامی نه تنها نباید زمینه آزار بصری را فراهم کند، بلکه باید تأمین‌کننده حق بینایی باشد. از دیگر سو، مخلوقات خداوندی آیتی از قدرت

۴. نک: محمدعلی حیدری نراقی، رساله حقوق امام سجاده^(ع).

خداوند بر بندگان هستند و جلوه‌گری این آفریده‌ها نیز حقی الهی محسوب می‌شود.

در این مقاله به حق جلوه و حق نظاره و جایگاه آن‌ها در سیمای شهر اسلامی پرداخته می‌شود و از این رهگذر:
- تبیین حق و سلسله‌مراتب حقوق در خصوص شهر بیان می‌گردد.

- به حق نظاره، حق جلوه، و حدود آن در سیمای شهر اسلامی پرداخته می‌شود.

- احکام بالامنزاع در مورد حق نظاره و حق جلوه در سیمای شهری، که در بستر حق استیفا و حق تمتع حاصل شده، معرفی می‌گردد.

۱. تبیین حق

حقوق به طور کلی دو دسته را شامل می‌شوند: حقوق فطری و حقوق مدنی.

حقوق مدنی همان قوانین شرعی و وضعی و... هستند که به منظور برقراری نظم در اجتماع و دستیابی به اهداف عالی تنظیم می‌گردند. حقوق فطری آن دسته از حقوق هستند که ناظر بر فطرت و کمال انسانی هستند. حق هر موجودی متناسب با ماهیت و موقعیت آن است و نباید ضایع گردد.

اصل حقوقی حاکم آن است که حق هر موجودی متناسب با ماهیت آن موجود است. اگر برای طبیعت بی‌جان حقی قائل شویم، متناسب با ماهیت آن است و اگر حقی برای حیوان قائل باشیم، متناسب با ماهیت حیوانی است و اگر سخن از حق انسان بود، حق او متناسب با ماهیت او است و اگر از حق خداوند صحبت می‌کنیم، متناسب با هویت قدسی او خواهد بود. بی‌تردید حق طبیعت با حق حیوان تفاوت دارد و حق طبیعت و حیوان با حق انسان متفاوت است و همه این حقوق با حقوق خداوند فرق دارد؛ چون ذات و هویت این موجودات با هم متفاوت است. بنا بر این، در تبیین و تحلیل مفهوم «حق» باید به دو نکته توجه کرد:

۱. حق چیزی است در برابر تکلیف
۲. چیزی حق است که با حقیقت شیء و واقعیت‌های پیرامونی‌اش هماهنگ باشد و این نکته اساسی‌تر است.^۵
هر حقی تکلیفی برابر خود دارد، به جز حق خداوند، این حق بزرگ‌تر از آن است که ادا شود.

امام علی (ع) در خطبه ۲۱۶ نهج البلاغه می‌فرماید:

حق به نفع کسی جریان نمی‌یابد جز اینکه در مقابل برایش مسئولیتی به وجود می‌آورد و حق به زیان کسی جاری نمی‌شود جز به اینکه به همان اندازه به سود او جریان می‌یابد. و اگر قرار بود حق به سود کسی جریان یابد و مسئولیتی برایش ایجاد نکند این مخصوص خداوند بود نه مخلوقش.^۶

آیت‌الله جوادی آملی حق و تکلیف را چنین معنا می‌کند:
حق در این معنی چیزی است که به نفع فرد و بر عهده دیگران است و تکلیف آن چیزی است که بر عهده فرد و به نفع دیگران است.^۷

۱.۱. حقوق فطری و سیمای شهری

حقوق طبیعی و فطری حقوقی بالامنزاع هستند. این حقوق به دلیل ماهیت الهی خود فارغ از مرزهای اعتقادی و جغرافیایی مورد قبول همه جوامع بشری هستند. به بیان دیگر این حقوق جهانی هستند و محدود به مرزهای حکومتی و جغرافیایی نیستند و اصل و پایه دیگر حقوق و قوانین، از جمله حقوق شهروندی و قوانین شهری، هستند.

حقوق شهروندی حلقه ارتباطی میان قوانین شهری و حقوق فطری هستند و از این روی اساس قوانین شهری را می‌سازند. قوانین شهری بخش بعدی از نظام سلسله‌مراتب حقوقی هستند که ریشه در حقوق شهروندی دارند و ناظر بر قوانین حاکم بر شهر در همه عرصه‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، فرهنگی، و... هستند. این قوانین به تبعیت از حقوق شهروندی

۵. نک: عبدالله جوادی آملی، حق و تکلیف در اسلام.

۶. علی بن ابی‌طالب، نهج البلاغه، ص ۴۴۱.

۷. نک: جوادی آملی، همان.

تدوین گردیده‌اند و اگر اصول حقوق شهروند و فطری به صورت مدون و مطلوب برای جامعه هدف معلوم شود، در حوزه رعایت قوانین شهری نیز مشکلی پیش نمی‌آید و همه خود را مکلف به رعایت این قوانین می‌کنند که در حقیقت وجوهی از حقوق طبیعی و فطری خویش هستند. عامل اساسی در پذیرش و اجرای این قوانین ایجاد تعادل میان حق استیفا و حق تمتع در زمینه حقوق طبیعی و فطری انسان است. به بیان دیگر آدمی می‌خواهد از همه حق که برایش در نظر گرفته شده، به طور کامل استفاده کند. در حوزه فردی این استدلال قابل قبول است، لیکن در حوزه عمومی و بر اساس حدودی که حق تمتع برای فرد ایجاد می‌کند، این استفاده تمام و کمال به هر قیمتی جای خود را به نفع‌رسانی و احترام به شرایط و قوانین وضع شده خواهد داد. با این مقدمه اگر در عرصه سیمای شهر حق استیفا و حق تمتع، برای استفاده از قابلیت‌هایی که به هر کس اهدا شده، به طور کامل تبیین گردد، گام مهمی در رعایت احکام شهری برداشته خواهد شد.

محوری‌ترین حقوق در خصوص سیمای شهری «حق جلوه و حق نظاره» است. در حق جلوه، بر حق طبیعی دیده شدن و مقبول افتادن تأکید می‌شود و در حق نظاره بر حق فطری چشم بر دیدن و تعالی در نظاره. از این رو در ادامه به طور خاص بر حق نظاره و حق جلوه و حدود آن‌ها در بستر «حق استیفا» و «حق تمتع» به مثابه محوری‌ترین حقوق در خصوص سیمای شهر اسلامی پرداخته شده است.

۲.۱. حق نظاره در سیمای شهر اسلامی

امام سجاده^(ع) در ارتباط با حق چشم می‌فرماید:

اما حق چشمت این است که آن را از آنچه بر تو حلال نیست فروبندی تا مبتذلش نسازی، مگر برای عبرت‌آموزی که دیده‌ات را بدان بینا کنی و یا به وسیله آن از دانشی بهره‌مند شوی؛ زیرا چشم دروازه عبرت‌آموزی است.^۸

از دیدگاه نگارنده این مقاله از بیانات امام سجاده^(ع) در مورد حق چشم به صورت مستقیم و غیر مستقیم می‌توان شرایطی را برای نظاره کردن به دست آورد، آنچه به طور مستقیم برای حق چشم بیان شده را می‌توان چنین گفت:

- ۱) مبتذل نکردن قابلیت چشم (سزاوار نیست که با دیدن غیر حلال مبتذل شود)،
- ۲) عبرت‌آموزی از راه چشم (سزاوار است که امر عبرت‌آموزی از راه چشم تسهیل گردد)،
- ۳) بهره‌مندی از دانش مفید (سزاوار نیست که چشم را از حظ علمی محروم بداریم).

پس چشم باید چیزی را ببیند که تعادل روحی و روانی آدمی را بر هم نزند، از آنچه آلوده است و موجب پلشتی دوری کند، از آنچه باعث قساوت قلب می‌شود دوری کند، و هر چیز که سبب تذکر و تقرب انسان می‌شود را به نظاره بنشیند.

انسان در شهر عناصر، منظره‌ها، و چشم‌اندازهای متنوعی را نظاره می‌کند. خداوند چشم را برای نظاره در اختیار انسان قرار داده است؛ لیکن باید پرسید چگونه چشم باید این قواعد را در دیدن رعایت کند. پاسخ در این است که حق نظاره در بستر حق تمتع (دیدن با توجه به قابلیت‌های چشم) و حق استیفا (استفاده از قابلیت‌های مجاز) مرز بین بایدها و نبایدها را محقق می‌کند. به بیان دیگر پاسخ به این سؤالات که چقدر باید دید، کجا و چگونه نظاره کرد، و چه چیزی را و به چه دلیل باید دید، در تبیین تعادل میان حق نظاره با حق استیفا و تمتع است. چشم می‌تواند از همه قابلیت‌های خود در دیدن استفاده و بر هر چیزی نظاره کند، به شرط آنکه در این دیدن بهره‌مندی به سوی «خیر» مد نظر باشد؛ پس با توجه به این اشارات و مطالب پیش‌گفته در مورد حق نظاره می‌توان گفت:

نظاره حق فطری چشم است،

چشم باید زیبایی‌ها را ببیند،

به شرط آنکه به نهی‌شده‌ای ننگرد،

۸ نک: حیدری نراقی، همان.

عشق پیدا شد و آتش به همه عالم زد جلوه‌ای کرد رخس دید ملک عشق نداشت عین آتش شد از این غیرت و بر آدم زد با آگاهی از این حق در سیمای شهر اسلامی دگرباره باید حق جلوه را با توجه به حق استیفا و تمتع بررسی کرد تا احکامی که در این باب بیان می‌شود قابل اجرا و عمل باشد و حقوق متقابل فرد و جامعه را تأمین کند. یک پرسش محوری دیگر این است که یک شیء و یا مخلوق تا کجا و چه زمان اجازه جلوه‌گری دارد؟ زمینه این جلوه‌گری چیست و چگونه باید حق جلوه را ادا کرد؟ در پاسخ به این نکات و در خصوص حق جلوه در سیمای شهر و نمای ساختمان باید گفت: جلوه حق تمامی اجزای کائنات است، جلوه‌نما هم حق است، به شرط آنکه با تزینات الحاقی مبتذل نگرده، به شرط آنکه غریبه‌ای ناآشنا نشود، به شرط آنکه مستهجن نگرده.

در سیمای شهر هم عوامل وحدت وجود دارند و هم عوامل کثرت. امروزه عوامل کثرت بیشتر از عوامل وحدت‌زا هستند و همین امر موجب اغتشاش و تنوع بیش از اندازه در نماها شده و نما به وجه تمایز یک ساختمان از ساختمان همسایه تبدیل شده است، حتی در برخی موارد وسیله‌ای برای تفاخر است. نماها یا به صورت منفرد و متمایز دیده می‌شوند و یا به صورت کاملاً هم‌شکل و بدون تنوع وجود دارند. فقدان زبان الگوی مشترک موجب شده است تا سیمای شهری منسجم، آرامش‌بخش، و منطبق با الگوهای فرهنگی شکل نگیرد.

باید پذیرفت که سیمای شهر اسلامی آرامش‌بخش و روح‌افزا است، یادآور بهشت است، ایجاد همبستگی اجتماعی می‌کند، تداوم راه فرهنگی-مذهبی است، منسجم و موزون است، و چشم را قوت می‌دهد.

۹. حدیث مرسل، محمدباقر مجلسی، بحار الأنوار، ج ۱۴، ص ۱۹۹ و ۳۴۴.
 ۱۰. نک: حافظ شیرازی، دیوان، غزل ۱۵۲.

به شرط آنکه به اندیشه شیطانی راه ندهد.

به بیانی دیگر آنچه در شهر اسلامی نظاره می‌شود، موجب آزار چشم مسلمان نیست، وسیله تفاخر و برتری‌جویی نیست، ایجاد طبقات نمی‌کند. اشرافیگری را تبلیغ نمی‌کند، نمادهای فرهنگی را به سخره نمی‌گیرد، از نمادهای غیر دینی استفاده نمی‌کند. می‌توان گفت که سیمای شهر و نمای ساختمان عرصه فردی نیست و در قلمرو جمعی و اجتماعی تأثیرگذار است و نمای مطلوب نمایی است که نظم منطقی شهر را بر هم نزند و با حفظ نظم شهری، حقوق شهروندان به طور عام و حق نظاره به طور خاص را رعایت کرده باشد. هر آنچه به سیمای شهری، جلوه، و نظاره آن مربوط می‌شود، حق چشم را بر گردن دارد؛ سیمای شهر اسلامی از آن جمله است. نظاره سیمای شهر اسلامی حق شهروند شهر اسلامی است.

سیمای شهر را انسان اشرف مخلوقات می‌سازد؛ پس رعایت حق چشم در این عمارت کردن یکی از حقوقی است که متعلق به شهروند شهر اسلامی است. این مراعات با پایبندی به ضوابط و مقرراتی، که از احکام و اصولی بالامنزاع آموزه‌های دینی استخراج شده باشد، امکان‌پذیر است.

۳.۱. حق جلوه در سیمای شهر اسلامی

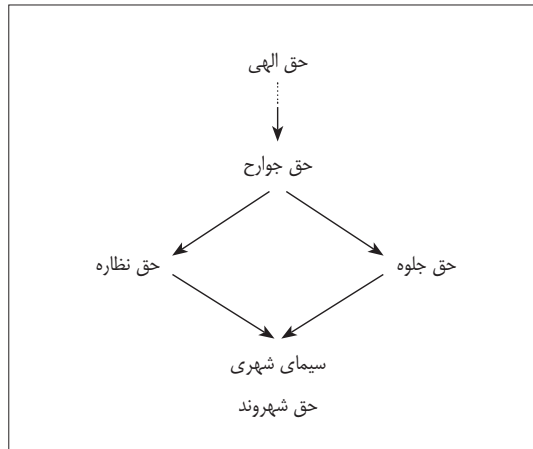
جلوه حقی است که به همه موجودات عالم تفویض شده است. سیمای شهر اسلامی نیز جلوه‌ای از تحقق حقوق فطری است. سیمای شهر اسلامی موجب آزار خاطر مسلمان نیست و میل به پرستش، کمال، و سعادت را در انسان بیدار می‌کند. جلوه‌گری حقی الهی و فطری است. چرا که خداوند می‌فرماید: «کنت کنزاً مخفياً فاحببت أن أعرف فخلقت الخلق لکی أعرف»^۹. در این حدیث تجلی خداوند از طریق مخلوقات به زیبایی بیان شده است. حافظ شیرازی نیز حق الهی جلوه‌گری را به زیبایی در ابیاتی آورده است:^{۱۰}

در ازل پرتو حسنت ز تجلی دم زد

۲. نتیجه‌گیری، احکام جلوه و نظاره در سیمای شهری

از نظر نگارنده مقاله سیمای شهر اسلامی متأثر از تأثیر حق جلوه و حق نظاره در نظام سلسله‌مراتبی است (ت ۱). هریک که از این دو زیرمجموعه حقوق بالاتر از خود هستند. در این نظام سلسله‌مراتبی هر قانونی که بر پایه حق سطح بالاتر خود تدوین گردد، ماندگار و قابل پذیرش خواهد بود، چرا که حقوق الهی و فطری حقوقی بلامنازع است و در ظرف مکانی و زمانی خاص تعریف نمی‌گردند. بنا بر این در طراحی محیط چه تک‌بنا چه مجموعه بناها و چه منظر لازم است بین احکام ناظر بر جلوه و احکام ناظر بر نظاره تعادل باشد و به نکات ایجابی و سلبی مربوط به جلوه و نظاره در سطح بالاتر توجه گردد. در ادامه مراتب حقوق و احکام لازم الاجرا در طراحی سیمای شهر

ت ۱ (بالا). ارتباط سیمای شهر با حق جلوه و نظاره، طرح: نگارنده. ت ۲ (پایین). مراتب حقوق و احکام ناظر بر سیمای شهر اسلامی، تدوین: نگارنده.

که برخاسته از پژوهش و اعتقاد نگارنده است در قالب جدول «ت ۲» ارائه می‌گردد.

حقوق فطری و الهی	<ul style="list-style-type: none"> - نظام کائنات بر حق استوار است و حق در همه شئون زندگی انسان جاری است. - حق الهی بنیاد تمام حقوق است. - سلسله حقوق در آفرینش شامل حق خالق، حق مخلوق، حق سرزمین، حق شهر، حق سکونت، حق خانه و کاشانه، و حق همسایگی است. - رعایت حقوق منجر به ایجاد نظام فطری و عقلی در زندگی می‌شود و جامعه بشری را به کمال و سعادت هدایت خواهد کرد.
حقوق شهرسازی	<ul style="list-style-type: none"> - سامان‌دهی نماهای شهری در سایه رعایت حقوق الهی و فطری میسر است. - سامان‌دهی جز از راه ایجاد و رعایت ضوابط، که ریشه در «حقوق» دارند، امکان‌پذیر نخواهد بود. - رعایت و عمل به این «ضوابط» به انضباط عملی و فکری معماران، شهرسازان، و مدیران شهری ختم می‌شود.
حقوق شهروندی	<ul style="list-style-type: none"> - نمای شهری بر عرصه جمعی و اجتماعی تأثیرگذار است، پس باید در خدمت نظم منطقی شهر و حفظ نظام شهری و در مسیر رعایت حقوق شهروندان باشد. - شهروندان با حفظ چارچوب نظام شهری و حقوق شهروندی حق استفاده از سلايق خویش را دارند. - خلاقیت معماران و شهرسازان در پرتو رعایت حقوق شهروندی و حفظ چارچوب نظام شهری بارور می‌شود و جلوه می‌نماید. - مدیران شهری با تدوین ضابطه برای طرح، اجرا، و نظارت از حقوق شهروندان در داشتن شهری زیبا و نظام‌مند صیانت می‌کنند.

پی‌نوشت: سیمای شهری باید مدافع حقوق فطری انسان باشد. در این امر تکالیف شهروندی، اعم از شهروند مسئول، معمار، و کاربر تعریف می‌شود. خلاقیت طراح در پرتو رعایت حقوق شهروندی و ناظر بر حق جلوه و حق نظاره بارور می‌شود و مالکین نیز با رعایت نکات سلبی و ایجابی این نظام از سلايق فردی خود بهره‌مند می‌شوند. مسئولین شهرهای اسلامی حق استیفای موجه شهروند را به خوبی شناخته و برای احصای آن برنامه‌ریزی می‌کنند و از آنجا که مسئولیت طراحی جلوه محیط بر عهده معماری به معنای عام آن است، دانشکده‌های معماری و شهرسازی و محققین ساختن این خواسته باید با عرضه دروس عملی و نظری نقش سازنده‌ای ایفا کنند.

منابع و مأخذ

- ادیب‌زاده، بهمن. *مطالعات تدوین ضوابط و مقررات نمای ساختمان‌های شهر تهران: انضباط نما*. تهران: معاونت معماری و شهرسازی شهرداری تهران (کارفرما) و دانشگاه شهید بهشتی (مشاور)، ۱۳۹۳.
- جوادی آملی، عبدالله. *حق و تکلیف در اسلام*، قم: مرکز بین‌المللی نشر اسراء، ۱۳۸۵.
- حافظ شیرازی، دیوان، به کوشش بهاء‌الدین خرمشاهی، تهران: نیلوفر، ۱۳۷۵.
- حیدری نراقی، محمدعلی. *رساله حقوق امام سجاده^(ع)*، قم: انتشارات مهدی نراقی، ۱۳۸۸.
- رازاندیشان عمران. *انضباط نما: ضوابط و مقررات نماهای شهری ساختمانی*، تهران: معاونت معماری و شهرسازی شهرداری تهران، ۱۳۹۱.
- _____ . *نظم نما: ضوابط و مقررات نماهای شهری ساختمانی*، تهران:
- معاونت معماری و شهرسازی شهرداری تهران، ۱۳۹۵.
- علی بن ابی‌طالب. *نهج‌البلاغه*، گردآوری سیدرضی، ترجمه محمد دشتی، تهران: انتشارات پارسیان، ۱۳۸۳.
- علی بن حسین. *رساله سجاده*، ترجمه مهدی فولادوند، مشهد: انتشارات هاتف، ۱۳۸۸.
- قرآن کریم، ترجمه مهدی فولادوند، مشهد: انتشارات هاتف، ۱۳۸۸.
- کاتوزیان، ناصر. *کلیات حقوق/ نظریه عمومی*، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۷۹.
- _____ . *مقدمه علم حقوق*، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۱.
- مجلسی، محمدباقر. *بحار الأنوار*، ج ۸۴، بیروت: مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۴.
- یثربی، سیدمحمد. *سیری در رساله حقوق امام سجاده^(ع)*، جلد سوم، قم: انتشارات انصاریان، ۱۳۸۳.

منابع برای مطالعه بیشتر

- ادیب‌زاده، بهمن. «تصویر شهر مطلوب اسلامی در دیدگاه امام علی^(ع)» به روایت نهج البلاغه»، در همایش الگوی معماری و شهرسازی اسلامی- ایرانی، ۱۳۹۲.
- _____ . «نما، منظر و مظهر دوست، پیمایش موضوع نمای ساختمان در ادبیات و معارف»، در همایش ملی معماری، عمران، و توسعه شهری، ۱۳۹۳.
- _____ . *بلد الامین شهر پایدار در متون اسلامی*، چاپ نشده، ۱۳۹۶.
- الکساندر، کریستوفر. *معماری و راز جاودانگی (راه بی‌زمان ساختن)*، ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۶.
- ندیمی، هادی. «آیین جوانمردان و طریقت معماران، سیری در فتوت‌نامه‌های معماران و بنایان و حرف وابسته»، در صفحه، ش ۲۱ و ۲۲ (بهار و تابستان ۱۳۷۵)، ص ۶-۲۱.